

Хар миллатнинг мактаб ва мадрасаси ўлдиги каби, бизни ҳам мактаб-мадрасаларимиз гарчи бенизом ва беусул ўлса ҳам, йўқ демак даражада оз эмас. Хар миллат авлодини тарбиялаш ва таълими улумда кўрсатган химмат ва гайрати каби бизларда ҳам ўз маъсум авлодларини жаҳолат ва гафлат зулматида колмокига ҳеч бир ризолари ўлмай, кўлларида келганча таълим ва тарбияти авлодда кусурлик кўрсатмакчи зотлар мавжуддирлар. Ва лекин дунёга нима учун келгонини билмай, илм ва маорифга асло рағбат килмай, жонидин ширин болаларини кўча-бакўча кездириб, бечора маъсумнинг азиз умрини жаҳолат оташина ёндиргувчи беҳамият ва бедийёнат оталар ҳам орамизда оз эмасдур. Кўп диндошларимизни кўрармизки, ўз фарзандларини асло мактабга бермай оркаларидин эргаштириб, руслар эшигида ўзлари каби хизматчиликка ўргатиб, дунё ва охиратнинг саодати ўлгон илм ва маорифдин махрум кўймоқдин ҳеч бир ибо килмаслар. Баъзи азизларимиз бордурки, ўглини кўлидин тутиб мактабга олиб борур. Муаллимдан толиб килурга: «Таксир, шу ўғлимни гўшти сизники, устихони бизники, бир илож килиб, тезлик ила нақд ва насия ёзмокни ўргатиб берурсиз», дер. «Эшагига яраша тушови» деган ўзбек мақолича, муаллимлар ҳам аксарлари конуни таълим-тарбиядин бутун-бутун беҳабар кишилар ўлуб, балки ўкув ва ёзувни ҳам лозиминча билмасликлари ваҳхидан бечора маъсумаларни истеъдоди зотиясига наззора икки йил зарифида жамиъ лавозумоти динияни билдирмок мумкин ўлгон холда, тўрт-беш йилгача хижжа усули бирла дунё ва охиратга фойдаси бўлмагон Фузулий, Навоий, Хўжа Хофиз ва Бедил каби мушкул манзума китобларга умри азизини барбод этарлар.

Эй ватандошлар! Диккат назари ила бокинг! Бир болани мактабга бермакдан максуди вожибот диниямиз ўлгон илми кироат, масоили эътикодия, фарз, вожиб, суннат мустахаб, харом, макрух, намоз ва рўза, хаж ва закотларни ҳам заруроти дунявиямиз ўлгон илми хисоб, жугрофия, таворих, хусусан, «Тарихи Ислом» каби фойдалик илмларни билдурмок ўлгон холда жохил домлаларнинг «таълими фалоний, коши каро, каро кўзи, каро юзи, ох, сўзи ширин», деб болаларни фасод ахлокига биринчи сабаб ўладургон манзума китоблар ўлмиш.

Бу хусусда отада айб йўк, чунки бу бечорани эътиқодида болани ўқутмок ёлғиз нақд ва насиё ёздурмокдин иборатдур. Муаллимда ҳам айб йўк, чунки бу зикр килингон улуми зарурияларни бечора муаллимнинг ўзи билмас, балки баъзиларини исмини ҳам эшитган эмас. Бечора на килсун? Ночор, бефойда бўлса ҳам мактабларда болаларга ўқитгудек булардан бошқа бир китоб топилмагон замонларда ўзи ўқиб, билган китоблари шу китоблар ўлдиги чун эски ўрунларда эски тушларин кўрмакдадурлар. Мани сўзимдан Фузулий, Навоий, Хўжа Хофиз, Бедиллар каби улуг зотларни тахкир килди, деб гумон килинмасун. Чунки мани гаразим бу китобларни зотан бефойда демак эмас, балки ёш болаларга бу китобларнинг таълими бефойда, демакдир. Мисола бир болага Фузулий ўрнига илми кироат, Навоий ўрнига масоили эътиқодия, Хўжа Хофиз жойига масоили амалиёт, Бедил бадалига илми ҳисоб ўқитилса, дин ва дунёси учун канча фойдалар ҳосил килиб, мусулмон ўлур. Билъакс, бу китобларнинг ўзи ўқитулгон ҳолда бу фойдалардин махрум қолиб, балки фасод ахлоққа мубтало ўлмоғи ҳам эҳтимолдир. Чунки бу китобларни тасниф килгон зотлар Оллох таолийга қурбат пайдо килгон кишилар ўлгонлари учун айтган сўзларининг зохири шариатга муҳолиф ўлса ҳам, ҳақиқати мувофиқдир. Чунончи мавлоно Фузулий дерки, фард:

Санамлар саждасидур бизда тоат тангри-чун, зоҳид, Киши кўрсанг сен, ўз динингда таклифи намоз айла.

Ёки

Хўблар меҳроби абруёсина майл этмаз факих, Ўлса кофирдур, мусулмонлар, анго килманг намоз.

Мавлоно Хофиз дерки:

*Май нўшки, умри жовидоний ин аст, Кайфияти рўзгори фоний ин аст. Хангоми гулу, лолау ёрон сармаст,
Хушбош, дамеки, зиндагоний ин аст.*

Бу каби сўзларнинг зохирий муҳолифи китоб, суннат бўлса ҳам, ҳақиқати бир бошқадир. Аммо ёш болалар, шубҳа йўқдурки, буни ҳақиқатда билмаслар. Балки ўқитган муаллимлари ҳам билмаслар. Ночор зохири ила амал килиб, фасод ахлоққа мубтало бўлмок ҳавфи бордур. Баъзи жухало дермишки, бу тартиб ҳазрат Имоми Аъзамнинг тартиблари, буни бузаман деган кишининг ўзи бузулур. Ажабо, бу каби жаҳолат ҳам бўлурми? Бу жаҳли мураккаб эмасму? Чунки бу жохиллар ҳазрат Имоми Аъзамнинг умрларида бу китоблардин ҳеч бир асар ўлмагонини билмаслар. Билмаганларини ҳам билмаслар. Қачон ул жанобнинг замонларида Фузулий ё Бедил, ё Хўжа Хофиз, ё Навоий бор эди? Қачон ул жаноб бу китоблардин болаларга таълим бердилар. Ул жаноб каби зотнинг ҳақларига бу каби бўлгон ифтиро, тухмат килгон жохилни иншооллох ўзи билур.

Баъзи нодонлар дермишки, шу китобларни ўкимагунча болаларнинг саводи чикмас. Бу ҳам эътиқоди фосид ва даъвои бедалилдур. Чунки бу эътиқод дуруст бўлса эди, Туркистон вилоятидин бошқа вилоятларда ҳеч кимнинг саводи ўлмас эди. Ваҳолонки, бошқа вилоятларда хат билмайдургон киши юздан ўн бўлса, Туркистон вилоятида юздан тўксондир. Мундин ҳам маълум ўлурки, савод чикмак бу китобларни ўкумокка муваккуф эмас, балки бу китоблар гоят кийинликидин болаларни бесавод колмогига ҳам сабаб ўлур. Чунки бу китоблар ўкилодургон мактабларда эллик боладин ўн бола тўрт-беш йилда базўр ушбу китобларнинг ўзинигина хатини тануб чикур. Бошқа китобларни яна дуруст билмас. Аммо бу китоблар ўкилмайдургон жадид мактабларида икки йил ичида эллик болани кирк тўккизи балки ҳаммаси алассавия неча хил илмлардан имтиҳон бериб чикар. Боз бу китобларни ҳам билур. Хайр, дурустрок ҳам билмасун? Лекин, билмағони бирла бу боланинг на дунёсига ва на охиратиға ҳеч бир зарари йўк. Чунки бу китобларнинг ўзини дунё ва охиратға ҳеч бир фойдаси йўк. Балки зарарининг эҳтимоли болада зикр килинди. Хайр, келайлик садади каломғаки, ўғлини мактабға бермакдин максоди нақд ва насиё ёздурмок ўлгон жохил отанинг ўғлиға килгон муаллим бечоранинг тарбияти, чеккан машаккати ва маъсум бечораға мактабда берган кулфатини ёзиб битирмак мумкин эмасдир. Кўргуси ва билгуси келган киши бизнинг Тошканд мактабларининг бириға кириб, икки соат истикомат килсун. Шунча демак мумкиндики, муаллим афанди кўлида зўр бир таёк, қайси боланинг боши ҳаракатдин колса, ушбу таёк шу боланинг бошида ўлур. Аммо ўкугон-ўкумағони ила ҳеч кимнинг иши йўк. Бошини кимирлатиб ўлтирса кифоя килур. Хаттоки, ўтган йилларда бу тариқа золим муаллимларнинг таёки остида вафот килмок ҳам воқеъ ўлди.

Бу тариқа золим ва бадхулк, жохил муаллимларнинг тарбиясида ўсган болалардин нима умид килмок керак? Фасоди ахлоқдин бошқа бир иш ўрганмас. Жохил оталарни умид этдуклари нақд ва насиё ёзмок ҳам танҳо ўндан бир, йигирмадан бир болага ҳосил ўлуб, бошқалари эса «мактабда ўкумок, игна ила чоҳ казимокдан ҳам кийин (мушкул) экан», дея-дея кочар-кетар. Бунга сабаб муаллимнинг бадхулклиги, мактабнинг бенизомлиги ўлур. Агар бизларнинг мактабларимиз бошқа миллатлар мактаблари каби бир низомға кўйилиб, яхши муаллимлик вазифасини лозиминча адо килурлик кишилардин муаллимлар тайин килинса эди, маъсум авлодларимизнинг руҳини ҳаётиға, дунё ва охиратининг саодатиға биринчи сабаб ўладургон илм ва маорифдин бу даражада маҳрум ўлмакиға сабаб бўлмас эдук.

Эй кардошлар, вой миллатдошлар!!! Кўзимиз гафлат уйкусидин очиб, атрофимизға назар солмакимиз лозимдир. Хар миллат ўз саодат хол ва истикболини муҳофазатиға биринчи восита илм ўлмакиға каноат ҳосил килиб, илм ва маорифға ортик даражада кўшиш килган бу замонда бизлар бу гафлат ва жаҳолатимизда давом этсак, истикболимиз нихоятда хавфлик ўлуб ҳамма оламға масҳара ва кулгу ўлмоғимизда ҳеч шубҳа йўқдир. Балки, бу жаҳолат зулматида саодати ухравиядин ҳам маҳрум колмок хавфлидир. Бу жаҳолат натижасидурки, ўзимиз ерлик мусулмонлардан ўлдигимиз холда мусофир рус ва яҳудийлар эшигида мардикор ва хизматчи ўлдук. Бу жаҳолат

хоишидурки, миллат фойдаси учун жонин қурбон қилмоққа лойиқ арслон қаби
йигитларимиз бутун миллатни ёдларидин чикориб, истеъдод ва ғайратларини чойхона
ва пивахоналарга сарф этмақдадурлар.

«Тараккий» газетаси, 1906 йил, 14 июн